

דור ישיבוע

בס"ד

פרשת וישב, תשע"ח, מספר 1248

"צדקה ממני": בין השגחה א-לוהית לאחריות אנושית

עוזיאל פוקס

בעקבותיהם.³ פרשנות מעין זו של המילה "ממני", והקביעה שההשגחה גלגלה את האירועים שהובילו להריונה של תמר מצויות גם בתרגומים הארץ-ישראליים לתורה, וכן במדרשים נוספים.

קריאה מעין זו של האמירה "צדקה ממני" בוודאי איננה פשוטו של מקרא. זו קריאה של הכתוב לאור פרשנות עומק של מהלך הפרשות שבספר בראשית. התפיסה שביסוד הדרשה "יצאת בת קול ואמרה: ממני יצאו כבושים" מוכרת היטב בתנ"ך בכלל, ובספר בראשית בפרט, ועל פיה הקב"ה מגלגל את הסיבות במקביל למעשיהם של בני אדם; על גבי מעשיהם, ואף בניגוד למעשיהם ולתוכניותיהם של בני האדם. למתבונן מן החוץ נדמה שמעשי אנוש מניעים את ההתרחשויות, ואילו המקרא חוזר ומדגיש כי "עצת ה' היא תקום". תפיסה זו של ההשגחה כמושכת בחוטים ומניעה את מעשי האדם, באה לידי ביטוי גם במקומות רבים במדרשי חז"ל על ספר בראשית, ובין השאר סביב פרשת יהודה ותמר.⁴ למשל:

ר' שמואל בר נחמן פתח: "כי אָנְכִי יְדַעְתִּי אֶת הַמַּחְשְׁבֹת וְגו' (יר' כט:יא) - שבטים היו עוסקים במכירתו של יוסף, ויעקב היה עוסק בשקו ובענייתו, ויהודה עוסק לקחת אשה, והקב"ה בורא אורו של מלך המשיח – "ויהי בעת ההיא" וגו' (בראשית רבה, פה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1030).

וכעין זה בדרשה אחרת בבראשית רבה:

אמר ר' יוחנן: ביקש לעבור וזימן לו הקב"ה מלאך שהוא ממונה על התאוה, אמר לו לאיכן אתה הולך יהודה, ומאיכן

³ להוראה של "כבש" בהקשר של "מה שמכבש וגוזר המקום" וגם בהקשר של יחסי אישות ראו ערוך השלם, ערך "כבש" 3, עמ' 190.

⁴ כמדומה שהתפיסה העולה ממדרשי חז"ל שונה מן התפיסה הרווחת של "הסיבתיות הכפולה". תפיסת חז"ל כאן היא שההשגחה אינה פועלת במקביל למעשיהם של בני אדם אלא בניגוד להם, כעין "יושב בשמים ישחק ... למר".

בשיאה של הפרשה, לפני שתמר מוצאת לשרפה אנו קוראים: "וַיִּכַּר יְהוָה וַיֹּאמֶר צְדָקָה מִמֶּנִּי כִּי עַל כֵּן לֹא נִתְּתִיהָ לְשֵׁלָה בְּנֵי וְלֹא יָסֹף עוֹד לְדַעְתָּהּ".

מסורת קדומה מחלקת את הפסוק לשני חלקים, ומבארת שהחלק השני נאמר על ידי "רוח הקודש". כך למשל בתוספתא: "צדקה ממני - אמר יהודה, ורוח הקדש אומרת - ולא יסוף עוד לדעתה".¹ חלוקה זו של הפסוק קרובה לפשוטם של דברים. בעוד שחלקו הראשון של הפסוק נאמר על ידי יהודה, הרי חלקו השני, המתייחס לעתיד, "ולא יסוף עוד לדעתה", בוודאי אינו חלק מדבריו.

לעומת זאת, במקורות מאוחרים יותר אנו מוצאים חלוקה אחרת של הפסוק המשנה לחלוטין את הבנתו הפשוטה, וכך נדרש הפסוק בבראשית רבה: "וַיִּכַּר יְהוָה וַיֹּאמֶר צְדָקָה מִמֶּנִּי - ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר רב יצחק רוח הקודש אמרה ממני היו דברים".²

על פי זה יש לפצל את הביטוי "צדקה ממני" לשניים: את המילה "צדקה" אמר יהודה, ואילו את המילה "ממני" אמרה רוח הקודש. בדרשה המקבילה בתלמוד הבבלי הדברים מפורשים אף יותר: "יצאת בת קול ואמרה: ממני יצאו כבושים" (מכות כג ע"ב). כלומר מסבב הסיבות הוא שגרם ליחסי האישות של יהודה ותמר, ולהיריון שבא

* ד"ר עוזיאל פוקס הוא ראש המחלקה לתורה שבעל פה במכללה האקדמית הרצוג, ומרצה מן החוץ במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן.

** הדברים שלהלן מבוססים על מאמר ארוך יותר שכתבתי. ראו: ע' פוקס, "ממני יצאו כבושים" – על מאמר תלמודי שהוגה", בתוך: **תשורה לעמוס** – אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם (בעריכת משה בר-אשר ואחרים), אלון שבות תשס"ז, עמ' 521-531.

¹ **תוספתא** סוטה פ"ט ה"ג, מהדורת ליברמן, עמ' 210.

² **בראשית רבה**, פרשה פה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1045-1046.

אלא שגרסת השונים "ממני יצאו" היא גרסת כל עדי הנוסח בסוגיה – הן במסכת מכות הן בצייטוט החלקי שלה במסכת סוטה י ע"ב – ונראה שהיא מקורית בסוגיה. כאמור, גרסה מעין זו מצויה אף במקבילה בבראשית רבה. ולא זו בלבד אלא שהגרסה "ממך" תמוהה מאוד בהקשר של הסוגיה שבה היא מופיעה, שכן הסוגיה עוסקת בפסוקים שחלקם נאמר על ידי בני אדם וחלקם על ידי בת קול או רוח הקודש. על פי זה מסתברת הגרסה "ממני", התואמת את לשון הפסוק, ויוצרת בו הבחנה בין דברי יהודה ("צדקה") לבין דברי רוח הקודש ("ממני").

הדעת נותנת שגרסת הגאון "ממך יצאו כבושים" היא גרסה מתוקנת, שנועדה לשלול תפיסה דטרמיניסטית של מעשה תמר ויהודה, שעל פיה כווננו מעשיהם של תמר ויהודה מגבוה. מגמה דומה של דחיית תפיסות דטרמיניסטיות מצויה גם במקומות נוספים בדבריהם של אחרוני הגאונים.

מן הדברים עולה, שתשובת הגאון מציגה גרסה שתוקנה משום שלא תאמה את תפיסת העולם של החכמים בתקופת הגאונים. חכמים אלה קיבלו את התפיסה הרווחת בדברי חז"ל ש"הכל בידי שמיים חוץ מיראת שמיים", ולכן מאמר תלמודי שלא תאם תפיסה זו, והציג תכנון מגבוה של חטאם של יהודה ותמר, הוגה ונתפרש בדרך שהחזירה ליהודה את האחריות למעשהו ולהיריון של תמר. הפער בין המשמעות הפשוטה של דברי חז"ל לבין הגרסה המתוקנת מבליט שתי תפיסות עולם ושתי דרכי הבנה של פרשת יהודה ותמר. הגרסה "ממני יצאו" מבליטה את ההיבט האמוני, המגביר את כוחה של ההשגחה מסבבת הסיבות, ואילו הגרסה "ממך יצאו" מבליטה את ההיבט החינוכי, המדגיש את אחריותם של בני האדם – ואישי המקרא בכלל זה – למעשיהם.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

מלכים עומדים ומאיכן גואלים עומדים.
"ויט אליה" - על כורחו שלא בטובתו
(בראשית רבה, פה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1042).

על פי דרשות אלו אנו למדים שעל אף שלמתבונן בעיניים אנושיות נדמה שיהודה ותמר הם שיזמו את פעולותיהם ופעלו אותם, הרי לאמיתו של דבר ההשגחה היא שגלגלה את מעשיהם.

גישה זו מצויה אף אצל חלק מן המפרשים. רש"י על אתר ציטט את פירוש חז"ל וביאר אותו: "ממני... ורז"ל דרשו שיצאה בת קול ואמרה 'ממני ומאתי יצאו הדברים' לפי שהיתה צנועה בבית חמיה גזרתי שיצאו ממנה מלכים". הרב בעל "אור החיים" פירש ברוח דומה: "לזה כבר תירצו רז"ל כי מה' מצעדי גבר ותקן עלילות להוציא לאור תעלומות", ואף הנצי"ב אחז בדרך דומה לזו: "והבין שהוא סיבה מן השמים שיגיע לידי כך".

הלקח העולה מן המדרשים ומדברי המפרשים הללו הוא הבלטת כוחו של הקב"ה, והדגשת ידו החזקה. המחשבות בלב איש אינן מעלות ואינן מורידות, שהרי עצת ה' היא תקום. אך דווקא נקודת החוזק של תפיסה זו היא היא נקודה התורפה שלה: היא מתעלמת מן הבחירה החופשית של בני האדם, ומסירה מהם - במידה מסוימת - את האחריות למעשיהם, שהרי הקב"ה הוא מסובב הסיבות. ההשלכות החינוכיות של פרשנות שכזו אינן פשוטות, שהרי אם **וַיַּחְשְׁבֶהָ לְזוּנָה... וַיֹּאמֶר הָבֵה נָא אָבוֹא אֵלַיךָ** הוא בעצם מעשה ההשגחה, מה לקח ילמד מכאן האדם שיסבור שאין הוא אחראי למעשיו, ומה ימנע ממנו לעשות מעשים אשר לא ייעשו, מתוך מחשבה שהם מעשי ההשגחה?

ככל הנראה הובילו קשיים מן הסוג הזה לשינוי נוסח קטן אך משמעותי בסוגיה במסכת מכות כג ע"ב. בתשובה של אחד מאחרוני הגאונים המובאת בפירוש רד"ק לבראשית (לח:כו) מובאת גרסה שונה מן הגרסה שלפנינו "ממני יצאו כבושים"⁵. על פי דברי הגאון "לא כך אנו גורסין בישיבה", אלא "יצאה בת קול ואמרה ממך יצאו כבושים". על פי זה בת הקול הדגישה את אשמתו של יהודה – "ממך יצאו".

⁵ להשערה שהגאון המשיב הוא רב האי גאון, ולדיון בגרסאות השונות של הסוגיה ראו: ע' פוקס, **תלמודם של גאונים**, ירושלים תשע"ז, עמ' 466-465. למקורות נוספים שבהם שונה נוסח התלמוד בעקבות ענייני אמונות ודעות ראו שם, עמ' 192, הערה 70.